

Duurzame duurzaamheid

Ecologische bekering en betrokkenheid

Krijn Pansters (red.)

Eburon
Utrecht 2020

Inhoud

Voorwoord	7
Krijn Pansters <i>Duurzaam duurzaam. Ecologie als ethiek</i>	15
Kees Zoeteman <i>Is uiterlijke ook innerlijke vooruitgang richting de Sustainable Developments Goals?</i>	31
Jan J. Boersema <i>Holoceen, vooruitgang en verlicht christendom</i>	47
Archibald L.H.M. van Wieringen <i>Bijbel en ecologie. De betekenis van Genesis 1-4</i>	65
Hans van Reisen <i>Een dief als leraar voor gelovigen. Augustinus over bewondering voor de schepping, zorgvuldig bezit en duurzaam gedrag</i>	83
Willem Marie Speelman <i>In de voetsporen van Hem, die nagenoeg geen voetafdruk had. Een franciscaanse respons op de ecologische voetafdruk</i>	101
Jan C. Klok <i>Duurzaamheid en gerechtigheid. 'Iedereen het zijne' volgens Bonaventura</i>	119
Frans Verkleij <i>'Simplicity, simplicity, simplicity!' De ecologische boodschap van Henry David Thoreau</i>	143
Marjolein Tiemens-Hulscher <i>Duurzaamheid van binnenuit</i>	163

Inhoud

Louke van Wensveen	177
<i>En ze leefden nog duurzaam en deugdzaam.</i>	
<i>Ecologische verhoudingen als zegeningen</i>	
Tjirk van der Ziel	193
<i>Ecologie als verhaal. Over narrativiteit,</i>	
<i>waarden en duurzaamheid</i>	
Willem B. Drees	211
<i>Duurzaamheid: Heilige plicht of politieke opgave?</i>	
Auteurs	223

Voorwoord

Op 12 en 13 maart 2020 vond het congres ‘Duurzame duurzaamheid: Ecologische bekering en betrokkenheid’ plaats aan de Tilburg School of Catholic Theology te Utrecht. Uitgaande van het probleem van goed gedrag tegenover mens en milieu en van het probleem van verduurzaming van dat gedrag in de hedendaagse maatschappij, waren diverse sprekers op het gebied van ecologie, economie, theologie en ethiek benaderd met de volgende (provocerende) probleemstelling:

In de hedendaagse duurzaamheidsdiscussie gaat het veel over Sustainable Development Goals, ‘People, Planet, Prosperity’ en klimaat en CO2-reductie, maar weinig over hoe je duurzaamheid zelf duurzaam maakt, dat wil zeggen blijvend verankerd in het gedrag van mensen. Uitgangspunt van dit congres, dat zich vooral richt op ecologische ethiek en morele motivatie, is dat de individuele mens de komende jaren een omslag gaat maken ‘from satisfactions to value’, van het nalopen van eigenbelang naar de inzet voor zaken van gedeelde waarde. Deze ethische omslag, die begint met de vraag ‘waar ben ik nu helemaal mee bezig?’ kan op diverse manieren plaatsvinden: van binnenuit (inzicht en overtuiging), van buitenaf (incentive en ontmoeting), of van bovenaf (ingeving en openbaring). Maar hoe voltrekt zich nu deze omslag werkelijk? Kun je organiseren dat hij zich voltrekt? Kunnen mensen bewogen worden tot een morele omkeer naar belangen van waarde? Op dit congres komen zaken aan de orde als de relatie tussen waarden en gedrag, de kracht van motivatie en emoties, het belang van bewustzijn en verantwoordelijkheid, de waarde van beleving en lichamelijke, de plaats van mysterie en contemplatie, en het voorbeeld van verhalen en de natuur. Daarbij gaat het steeds om de vraag hoe mensen bevrediging vinden in echte betrokkenheid en vruchtbaar ethisch handelen. Aanbevelingen worden gegeven die soms al zo oud zijn als de Chinese wijsbegeerte en de middeleeuwse spiritualiteit, maar nog steeds hun waarde kunnen bewijzen.

De lezingen, in deze bundel in bewerkte vorm bijeengebracht, boden een brede range aan reflecties met relevante antwoorden voor de praktijk van nu.

Het resultaat is een verzameling bijdragen met specifieke perspectieven op het thema *duurzame duurzaamheid: ecologische bekering en betrokkenheid*. De verdubbeling van het woord ‘duurzaamheid’ duidt daarbij aan dat we het probleem, namelijk de omslag ‘from satisfactions to value’,¹ van het nalopen van eigenbelang naar de inzet voor zaken van gedeelde waarde, benaderen vanuit zijn beide kernbetekenissen: ‘weinig aan slijtage of bederf onderhevig’ en ‘het milieu weinig belastend.’² Het gaat hier immers om een diepgaande verandering in de mens die ‘geschikt is om voort te duren’ als ‘milieuvriendelijke’ houding,³ om een *conversio morum* van incidenteel goed gedrag naar een ecologisch leefpatroon, en daarmee om een beslissende bekering⁴ naar een blijvende betrokkenheid⁵ waarmee we ‘in onze behoeften voorzien, zonder dat we mensen, het milieu of de economie in gevaar brengen, nu of in de toekomst.’⁶ De bekende duurzaamheidsdeskundige Ronald Sandler refereert niet voor niets aan de klassieke deugd van de *wijsheid* wanneer hij spreekt over ‘wise use of environmental resources’ als een belangrijke bouwsteen van ecologische ethiek.⁷ Deze ‘duurzame houding’ is immers de deugd bij uitstek voor het grootste goed op de lange termijn.

- 1 De oorspronkelijke definitie komt van de Canadese filosoof en theoloog Bernard Lonergan: ‘Moral conversion changes the criterion of one’s decisions and choices from satisfactions to values’ en ‘opting for the truly good, even for value against satisfaction when value and satisfaction conflict’ (B.J.F. Lonergan, *Method in Theology* (Toronto 1971), 240).
- 2 Zie voor beide betekenissen “Van Dale Woordenboek” (<https://www.vandale.nl/gratiswoordenboek/nederlands/betekenis/duurzaam#.XePB19VCeUk>) (15 december 2019).
- 3 Zie voor beide betekenissen “Het Groene Woordenboekje” (<https://ivdnt.org/onderzoek-a-onderwijs/webrubrieken/gelegenheidswoordenboekjes/2350-het-groene-woordenboekje>) (15 december 2019).
- 4 Zie over morele bekering ook K. Pansters, “Moral Conversion: Turning Toward the Common Good” (te verschijnen).
- 5 Zie over morele betrokkenheid ook K. Pansters, *Spirituele ethiek. Franciscaanse perspectieven* (Eindhoven 2017), 22-45.
- 6 “Wat is duurzaamheid?” (http://www.allesduurzaam.nl/informatieteksten/informatieteksten_item/t/wat_is_duurzaamheid) (15 december 2019). Zie ook *Our Common Future*, het rapport van de World Commission on Environment and Development – het zogeheten Brundtland-rapport (1987): ‘Duurzame ontwikkeling is een ontwikkeling waarbij de huidige wereldbevolking in haar behoeften voorziet zonder de komende generaties te beperken om in hun behoeften te voorzien’ (<http://www.undocuments.net/wced-ocf.htm>) (15 december 2019).
- 7 R. Sandler, *Environmental Ethics: Theory in Practice* (Oxford 2017), 116. De wijsheid bewaakt ook de ‘gulden middenweg’ tussen klimaatscepsis (inertie) en klimaatgekte (hysterie).

Voorliggende bundel bevat twaalf bijdragen die alle gaan over waardevol duurzaam handelen in relatie tot waardevolle duurzame houdingen. In het inleidende artikel, ‘Duurzaam duurzaam. Ecologie als ethiek,’ wordt nader ingegaan op de twee kernvragen van de dialoog en het debat tussen de sprekers: Wat maakt ecologie ethisch? En: Wat maakt duurzaamheid duurzaam? Ethische ecologie heeft alles te maken met het menselijke vermogen tot contemplatie, tot actie en tot reflectie. Deze kunnen als bouwstenen functioneren van een ethisch commitment. Duurzame ecologie gaat dan, voortbouwend daarop, over betrokkenheid, bekwaamheid en bekering. Om de huidige duurzaamheidsdiscussie vooruit te helpen, is het begrijpen van deze drie cruciaal. Willen we begrijpen hoe mensen überhaupt de omslag maken van eigenbelang naar belangen van gedeelde waarde (‘betrokkenheid’), laat staan deze verduurzamen in een nieuwe levenshouding (‘bekwaamheid’), dan is radicale morele heroriëntatie (‘bekerding’) een noodzakelijk uitgangspunt.

In ‘Is uiterlijke ook innerlijke vooruitgang richting de Sustainable Developments Goals?’ behandelt Kees Zoeteman de vraag wat er eigenlijk gemeten moet worden om voortgang op het gebied van duurzaamheid in kaart te brengen. De zeventien ‘Sustainable Developments Goals’ hebben dat onderwerp op de agenda gezet, maar erg operationeel zijn ze niet. We kunnen ons al snel verliezen in een overvloed aan benaderingen en cijfers, alle met verschillende uitkomsten. Maat wat is nu het hart van de zaak als het gaat om duurzaamheid? Wat zijn de ware ‘drivers’ voor duurzame ontwikkeling? Bij het beantwoorden van die vragen kom je al snel uit bij ecologische ethiek, dus bij mensen – ondernemers, politici, burgers – en wat hen drijft. Wat is de instelling van waaruit zij zelf handelen en hun klanten en medewerkers benaderen? Naast de uiterlijke duurzaamheid is de innerlijke duurzaamheid, de houding, van wezenlijk belang om de duurzaamheidsbeweging voort te zetten. Maar wat bepaalt of een duurzaamheidshouding voor- of achteruit gaat en wat kan je daaraan als ondernemer of betrokken organisatie doen?

In ‘Holoceen, vooruitgang en verlicht christendom’ snijdt Jan Boersema drie onderwerpen aan die centraal staan in het huidige duurzaamheidsdebat. Allereerst bespreekt hij de zinnigheid van de term ‘Antropoceen’ als naam voor een verondersteld nieuw geologische tijdperk. Hij acht die term verwarrend en wil er juist voor pleiten dat we als mensheid alles uit de kast moeten halen om ‘in het Holoceen te blijven,’ dus in de periode die begon toen de mens sedentair werd, planten en dieren ging domesticeren en

zich cultureel sterk ontplooid. Vervolgens gaat hij in op het conceptuele duo groei en vooruitgang en betoogt hij dat *de-growth* een defaitistische gedachte is en weinig behulpzaam in het streven naar een duurzamer samenleving. Dit ondanks het feit dat de klassieke, fossiel gedreven materiële groei er bijna in geslaagd is om de wereld uit het Holoceen te verdrijven. Ten slotte schetst hij de ruimere context van het duurzaamheidsdebat en maakt hij daarbij aannemelijk dat duurzaamheid een dragend verhaal en een omvattende ethiek nodig heeft, waarvoor een vorm van verlicht christendom goede papieren heeft.

In 'Bijbel en ecologie. De betekenis van Genesis 1-4' maakt Archibald van Wieringen duidelijk dat de Bijbel teksten bevat die ons verder kunnen helpen in het nadenken over moderne vraagstukken betreffende de ecologie. Zo maakt Genesis 1-4, een kerntekst in dit opzicht, duidelijk dat de mens een relationeel wezen is, zowel ten opzichte van God als ten opzichte van de medemens. De betrekkingen met God en medemens zijn als het ware meegegeven met de theologische idee van schepping, omdat deze in Bijbels perspectief relatie veronderstelt. Het handelen van de mens ten aanzien van de schepping dient daarom op relationaliteit gebaseerd te zijn. De mens is als climax van de schepping niet een soort alleenheerser voor wie alles buiten hem als object te behandelen is, maar een verantwoordelijke voor de behandeling van de geschapen wereld rondom hem tot een welgeordende, vruchtbare tuin. Genesis 1-4 weet dat de mens faalt in zijn relaties, en daarmee de tuin verliest, maar behoudt desalniettemin de positieve overtuiging dat, ondanks alles, het goede realiseerbaar is.

In 'Een dief als leraar voor gelovigen. Augustinus over bewondering voor de schepping, zorgvuldig bezit en duurzaam gedrag' laat Hans van Reisen zien hoe Augustinus oog had voor het wonderbaarlijke van Gods schepping in het leven van alledag. Daarin krijgen Gods onalledaagse wonderen een bijzondere functie toebedeeld. De vreugdevolle verwondering leidt bij Augustinus niet tot een onbezorgde levenshouding: materiële voorspoed is nooit vanzelfsprekend. Om te peilen naar Augustinus' mogelijke visie op duurzaamheid gaat Van Reisen vervolgens na hoe hij keek naar persoonlijk bezit in theorie en praktijk. Augustinus was geen asceet, maar leefde sober. In die levensstijl klinkt zijn leven lang een grote bezorgdheid voor de armen door. Zijn bekommernis over hen is radicaal te noemen, maar niet revolutionair. Zijn zorg is (mede) ingegeven door een Bijbelse visie op de mens als schepsel Gods. De macht over dieren en planten, die mensen daarin van de Schepper krijgen toevertrouwd, blijkt

in Augustinus' opvatting niets met zelfzuchtige overheersing van doen te hebben, maar met ingetogen, dienstbare zelfbeheersing.

In 'In de voetsporen van Hem, die nagenoeg geen voetafdruk had. Een franciscaanse respons op de ecologische voetafdruk' beantwoordt Willem Marie Speelman de vraag welk licht Franciscus van Assisi, patroon van de ecologie, werpt op het huidige milieuvraagstuk. Het woord 'milieu', dat 'midden' betekent, wijst op een relatie tussen de omgeving buiten en het leven binnen de mens. Deze intieme relatie is vooral in de moderne tijd stilzwijgend ontkend, alsof de mens tegenover of zelfs los van zijn milieu zou staan. Franciscus benaderde het milieu niet als probleem, maar als schepping Gods, en daarmee als mysterie, waar hij zelf deel van was. Deze benadering kenmerkt zich door ontmoetingen, die hem boetvaardig maakten én dankbaar, waarbij hij het milieu een goddelijke waarde toe-kende. Speelman duidt deze benadering eerder als een spirituele dan een morele, en eerder als een liturgische dan een economische. Anders dan mensen op te roepen zich te houden aan een sobere norm – de ecologische voetafdruk – bestaat een franciscaanse respons uit het afstemmen op het goede leven in de voetstappen van Christus.

In 'Duurzaamheid en gerechtigheid. 'Iedereen het zijne' volgens Bonaventura' benadert Jan Klok de vraag naar duurzame duurzaamheid vanuit de middeleeuwse theologie van Bonaventura. Deze franciscaanse broeder en wetenschapper duidt gerechtigheid op klassieke wijze als 'ieder het zijne geven,' maar beschrijft deze deugd vanuit scheppingstheologische, soteriologische, antropologische en ethische perspectieven. Hierdoor is hij in staat om het menselijke handelen op een fundamentele manier onder kritiek te stellen. Het eerste perspectief benadrukt de wereld als Gods schepping en daagt uit om oog te krijgen voor Gods bedoeling en orde. Het tweede perspectief ontmaskert menselijke concepten van gerechtigheid en houdt ons een spiegel voor. Het derde perspectief spreekt over de mens in termen van genade, schuld en bekering – begrippen die moderne mensen irriteren, maar die een sleutel vormen om af te steken naar het innerlijk van de mens en terug te gaan achter het handelen. Het vierde perspectief benadrukt dat christelijk leven woord en daad is, dus handelen met overtuiging.

In "*Simplicity, simplicity, simplicity!*" De ecologische boodschap van Henry David Thoreau' toont Frans Verkleij aan hoe het ecologische denken van Henry David Thoreau, de Amerikaanse natuuronderzoeker, actievoerder, schrijver en filosoof, ons op het goede morele spoor kan zetten. In zijn klassieker *Walden* beschrijft Thoreau hoe hij twee jaar in een hut aan

het meer Walden Pond in Concord (Massachusetts) leefde. Dit boek bevat schitterende natuurbeschrijvingen, scherpe maatschappijkritiek evenals uitgebreide filosofische bespiegelingen. Bovenal is het een zoektocht van Thoreau naar wat voor hem het goede leven is. Uit deze zoektocht kan een ecologische deugdethiek ontwikkeld worden, want het goede leven is een deugzaam leven, waarbij vooral de deugd eenvoud (*simplicity*) van belang is. Thoreau laat zien dat deze deugd veelomvattend is en veel meer dan soberheid qua voeding, kleding en leefomstandigheden. Zij is cruciaal voor het goede leven – vandaar de drievoudige oproep – omdat ze bijdraagt aan de bloei van het individu, de gemeenschap en de natuur – aan duurzame duurzaamheid dus.

In ‘Duurzaamheid van binnenuit’ bespreekt Marjolein Tiemens-Hulscher de noodzaak van een innerlijke ecologische ethiek. Een duurzame samenleving vraagt om betere economische systemen en om innovatieve technologieën, maar bovenal om de erkenning dat we leven binnen complexe netwerken van mensen, planten en dieren en niet-levende natuur. Deze netwerken van onderlinge wederkerigheid en interactie zijn zo complex dat we ze nooit volledig kunnen begrijpen en controleren. Waartoe we wel in staat zijn is betrokkenheid, de erkenning en ervaring van een innerlijke verbondenheid met alle medeschepselen. Dit vermogen kan de mens op het spoor zetten van de ecologische ethiek, dus de bereidheid en bekwaamheid om tegenover de medeschepselen het goede te doen. Bij de ontwikkeling van een duurzaamheid van binnenuit, die ‘willen’ dus ook omzet in ‘doen’, kunnen de kardinale deugden maathouden, rechtvaardigheid en verstandigheid houvast bieden. Maar eerst is er moed nodig, die andere kardinale deugd, opdat we onderkennen wat onze eigen bijdrage is zowel in de oorzaak van de ecologische crisis als in de oplossing ervan.

In ‘En ze leefden nog duurzaam en deugzaam. Ecologische verhoudingen als zegeningen’ legt Louke van Wensveen uit hoe duurzaam leven een functie is van deugzaam leven. Mensen die deugden willen cultiveren, kunnen zich inmiddels bedienen van veel gevalideerde kennis en beproefde methodieken. Fenomenologische analyse laat echter zien dat elke poging om een deugd volledig op eigen kracht te cultiveren, zijn doel niet kan bereiken. Het vermogen om te deugen blijkt juist een functie van wat je in je leven als gift ervaart. De notie van een gift impliceert een relationeel wereldbeeld, waarbinnen alle aspecten van deugzaam leven als vrije voorzieningen verschijnen. Dit hoopvolle perspectief vormt de missende sleutel tot deugzaam en daarmee ook duurzaam leven. Het impliceert dat

de mensheid veel meer kans maakt om echt te verduurzamen dan momenteel in het maatschappelijke debat wordt verondersteld. Van Wensveen roept op tot een dialoog over de vraag hoe meer mensen het vermogen om te deugen, en dus om duurzaam te leven, als gift kunnen gaan zien en ervaren.

In 'Ecologie als verhaal. Over narrativiteit, waarden en duurzaamheid' gaat Tjirk van der Ziel dieper in op het belang van verhalen en waarden. Vertrekpunt voor zijn betoog is *Silent Spring*, een baanbrekende publicatie van de Amerikaanse ecooloog en natuurschrijfster Rachel Carson. Dit werk wordt algemeen gezien als het begin van de moderne milieubeweging. Dankzij de combinatie van gedegen feitenkennis, spirituele gevoeligheid en literaire kwaliteiten wist Carson een groot publiek aan te spreken en zaken in beweging te zetten. Haar narratieve benadering van ecologische verbanden dient als voorbeeld voor het huidige duurzaamheidsdebat. Goede verhalen zijn verhalen die vraagstukken in een moreel kader plaatsen door onderliggende waarden zichtbaar te maken. Op die manier haken verhalen aan bij ervaringen van burgers. De Amerikaanse moraalpsycholoog Jonathan Haidt clustert deze waarden in zes morele fundamenteën. Deze grondbeginselen sturen de mens in zijn oordeelvorming. Haidts benadering is in Nederland uitgewerkt in onderzoek naar opvattingen over natuur en landschap en in dat onderzoek is de rol van verhalen cruciaal.

In 'Duurzaamheid: Heilige plicht of politieke opgave?' ten slotte, benadrukt Willem Drees dat duurzaamheid een individuele en collectieve gedragsverandering veronderstelt. De vraag daarbij is hoe men mensen kan motiveren. Sommigen zetten in op een groot, door wetenschap geïnformeerd scheppingsverhaal, zoals in de film *Journey of the Universe*. Daarbij krijgt wetenschap een levensbeschouwelijke rol, terwijl religieuze tradities instrumenteel worden gebruikt. Anderen werken aan de vergroening van religie, bijvoorbeeld door ons het voorbeeld van Franciscus van Assisi voor te houden. Als we duurzaamheid, waaronder het dempen van klimaatverandering, tot een heilige plicht maken, winnen we waarschijnlijk in engagement. We kunnen echter ook iets verliezen: de waardering voor compromissen in een democratisch proces waarbij telkens weer rekening gehouden wordt met andersdenkenden, en daarmee samenhangend de waardering voor pragmatische, technologische en economische stappen. Duurzaamheid? Ja. Een heilige plicht? Misschien iets bescheidener: een menselijke en politieke opgave.

Duurzaam duurzaam. Ecologie als ethiek

Krijn Pansters

Gelukkig de dienaar die al het goede aan de Heer God teruggeeft
Franciscus, Wijsheidsspreuk 18,2

Inleiding: ecologie als ethiek

De ‘wicked problems’ van vandaag de dag – vervuiling, verarming, verdrijving – vragen om engagement en inzet van iedereen, niet alleen van intellectuele en industriële elites.¹ Ieder individu heeft de plicht (en meestal ook de mogelijkheid) om de eigen houding en het eigen handelen kritisch te doordenken.² Niemand staat daarbij alleen. Voor steun en inspiratie zijn er, bijvoorbeeld, de vele ideeën en verhalen uit de christelijke intellectuele traditie, die het goede handelen in verband brengen met schepping, natuurwet en verlossing.³ In dit inleidende artikel ga ik, in de vorm van een beschouwend betoog, eerst dieper in op ecologie als ethisch probleem, dat wil zeggen als probleem van goed gedrag tegenover mens en milieu. Ik behandel daarbij de opeenvolgende aspecten contemplatie, actie en reflectie. Ter illustratie gebruik ik voorbeelden uit de actuele duurzaamheidsdiscussie. Vervolgens ga ik dieper in op ecologie als duurzaamheids-

- 1 Delen van dit artikel zijn ontleend aan K. Pansters, “Duurzame duurzaamheid: betrokkenheid, bekwaamheid, bekering”, in *Tijdschrift voor geestelijk leven* 75 (2019), 25-34; K. Pansters, *Spirituele ethiek. Franciscaanse perspectieven* (Eindhoven 2017), 22-45, 95-99.
- 2 Haaks op het meedogenloze marktdenken van medewerkers van bedrijven als de ‘experience management company’ Qualtrics, die software ontwikkelt ‘to help turn customers into fanatics, products into obsessions, employees into ambassadors, and brands into religions’ (<https://www.qualtrics.com>) (2 september 2019).
- 3 Zie bijvoorbeeld J. Hart, *Sacramental Commons: Christian Ecological Ethics* (Lanham 2006); D.T. Hessel & R.R. Ruether (eds.), *Christianity and Ecology: Seeking the Well-Being of Earth and Humans* (Harvard 2000); M.S. Northcott, *The Environment & Christian Ethics*. New Studies in Christian Ethics 10 (Cambridge 1996); D.P. Scheid, *The Cosmic Common Good: Religious Grounds for Ecological Ethics* (New York 2016); J. Willis, *Ecologies of Grace: Environmental Ethics and Christian Theology* (Oxford 2008). Over ecologische ethiek en het vertellen van verhalen, zie B. Treanor, *Emplotting Virtue: A Narrative Approach to Environmental Virtue Ethics* (Albany 2014).

probleem, meer bepaald als probleem van verduurzaming van dat gedrag in de hedendaagse maatschappij. Ik behandel daarbij de opeenvolgende aspecten betrokkenheid, bekwaamheid en bekering. Ter illustratie gebruik ik voorbeelden uit de franciscaanse intellectuele traditie, waarmee ik ecologie als ethiek betrek op spiritualiteit.

Met mijn aandacht voor de Godsbetrekking, mijns inziens de essentie van spiritualiteit als levensoriëntatie, betreed ik ook een theoretisch probleemgebied. Het goede van God, Schepper van hemel en aarde, kan immers niet meer vanzelfsprekend een rol spelen in het dagelijkse duurzaamheidsdebat. Wat wel 'vanzelfsprekend' een rol kan spelen is de waarde van een overstijgend perspectief van waaruit allen zich, al dan niet 'al het goede aan de Heer God teruggevend' (Franciscus van Assisi), alternatiefloos gaan richten op het grotere geheel. Een dergelijk transcendent vertrekken referentiepunt, theologisch dan wel filosofisch geïnspireerd,⁴ zal van het grootste voordeel voor alle betrokkenen zijn, die immers radicaal – voorbij de eigen, particuliere doelen – dienstbaar worden aan dat wat allen voorafgaat en allen verbindt. Wil ecologische ethiek een ethiek van niet-ik zijn,⁵ dan moet het gaan over mijn (en jouw) eigen wijze van gerichtheid op het gemeenschappelijke goed.

Ethische ecologie: contemplatie, actie, reflectie

Ik begin met de vraag: wat maakt ecologie ethisch?⁶ Ten eerste het aspect 'contemplatie'. De Amerikaanse religiewetenschapper Lisa Sideris benadrukt in haar boek *Consecrating Science: Wonder, Knowledge and the Natural World* (2017) het wonder en de directe ervaring van het mysterie van de natuur tegenover de wetenschap en de rationele beheersing ervan.⁷ Zij legt uit dat in onze relatie tot de natuur niet de mens (antropocentrisme), maar

4 Ik denk hierbij aan een filosofische argumentatie in de hedendaagse discussie over de opwarming van de aarde, waarbij gesteld wordt: 'u kunt maar beter erin geloven, want stel dat het waar is... (dan staat het water u straks tot aan de lippen).'

5 Pansters, *Spirituele ethiek*, 100.

6 Publicaties over ethische ecologie zijn talrijk, hoewel ze maar een klein deel van de gehele duurzaamheidsliteratuur vormen. Enkele recente voorbeelden zijn J.R. Des Jardins, *Environmental Ethics: An Introduction to Environmental Philosophy* (Boston 2013³); S.M. Gardiner & A. Thompson (eds.), *The Oxford Handbook of Environmental Ethics* (Oxford 2019); D.R. Keller, *Environmental Ethics: The Big Questions* (Chichester 2010).

7 L.H. Sideris, *Consecrating Science: Wonder, Knowledge, and the Natural World* (Oakland 2017). Belangrijk voor Sideris is het werk van R. Carson, vooral *Silent Spring* (Boston 1962).

de natuur (ecocentrisme) in het middelpunt moet staan. Terwijl gevoelens van verbondenheid met de natuur een ethiek van respect mogelijk maken, leidt de mensgecentreerde zoektocht naar verklaringen tot opgeblazenheid en onverschilligheid. Contemplatieve gerichtheid en rechtstreekse waarneming moeten daarom de plaats innemen van cognitieve gerichtheid en oplossingsdenken. Het universum laat zich niet ordenen, wel bewonderen:

Soms hebben de contrasten waarover wij ons verbazen en waarover wij nadenken te maken met schaal, bijvoorbeeld wanneer we het bestaan van een micro-wereld van cellen of moleculen beschouwen naast beelden uit de ruimte afkomstig van de Hubble telescoop. Voor hen die niet, gedreven door temperament of training, een totale eenheid, orde en coherentie willen zien en opleggen, kan het zich verwonderen een antwoord zijn op leven in een universum dat een onmetelijk spel van schalen en een verbluffende reeks aan mogelijke betekenissen vertoont.⁸

Welnu, wanneer we ‘verwijlen in het wonder,’ levert ons dat heel wat goeds op:

Bezien vanuit de context van de ethiek, in het bijzonder de duurzaamheids-ethiek, heeft het verwijlen in het wonder uitgesproken deugdzaam dimensies. Dit omdat het wonder verwantschap vertoont met een cluster aan positieve houdingen waaronder compassie, ruimhartigheid, kwetsbaarheid, openheid, empathie, respect voor het andere en – het allerbelangrijkste – nederigheid.⁹

- 8 Sideris, *Consecrating Science*, 174 (‘At times the contrasts that engender puzzlement and reflection may be those of scale, as when we contemplate the existence of a micro-world of cells or molecules alongside deep-space images captured by the Hubble telescope. For those *not* driven by temperament or training to locate or impose total unity, order, and coherence, wonder may be a response to living in a universe that exhibits an incommensurable play of scales and a perplexing array of possible meanings’). Verder: ‘[...] an invitation to lose oneself in humble contemplation of what is infinitely vast, complex and beyond mastery’ (167).
- 9 Sideris, *Consecrating Science*, 172 (‘And yet, when viewed within the context of ethics, particularly environmental ethics, dwelling in wonder has distinctly virtuous dimensions. This is because wonder shows affinities with a cluster of welcome dispositions that include compassion, generosity, vulnerability, openness, empathy and respect for otherness, and – most significantly – humility’).

Tot het goede van de contemplatieve houding ten opzichte van de natuur, een houding die afstand heeft gedaan van een zoeken naar zekerheid ten gunste van een affectieve ervaring, behoren verder de aandacht voor het kleine en bijzondere, een ontspannen ontvankelijkheid voor het onverwachte, een ruimte voor vreugde en viering, een niet-mensgecentreerde eerbied en appreciatie, en andere vormen van voelen en niet-weten.¹⁰ Al deze zaken dragen dus bij aan een ethisch commitment.

Ten tweede het aspect ‘actie’. De Amerikaanse filosoof Roger Gottlieb gaat in zijn boek *Morality and the Environmental Crisis* (2019) dieper in op de hedendaagse spanning tussen de moeilijkheid van moreel leven enerzijds en de plicht tot onwankelbaar ethisch commitment anderzijds.¹¹ Hij vraagt zich daarbij af ‘hoe men een goede mens kan zijn terwijl onze collectieve en individuele acties bijdragen aan onmetelijke verwoesting en een onmetelijk lijden.’ Deze moeilijke kwestie beantwoordt Gottlieb aan de hand van een beschrijving van de milieucrisis en het morele leven vandaag de dag, het belang van de natuur, de gedachte van een ecologische democratie, het debat over dierenrechten, de vereiste van grenzen en deugden, de rol van schuld en verantwoordelijkheid, de inzet voor een betere wereld, de rationele dilemma’s, en de betekenis van hoop. Gottlieb’s zesde hoofdstuk, dat over het verbeteren van de wereld, biedt daarbij een ‘moreel manifest voor een politiek milieuactivisme.’ Al is men nog zo onzeker over de belangrijkste issues of de beste strategie, het gaat erom gewoon in actie te komen:

Ik denk dat alle duurzaamheidsissues uiteindelijk in meerdere of mindere mate met elkaar verbonden zijn. Maak je niet druk als je niet weet te kiezen tussen de opwarming van de aarde, het verdwijnen van de soorten, pesticiden in eten, lood in drinkwater, de vleesindustrie, of de bedreiging van roekeloze genetische manipulatie – deze zijn allemaal een symptoom van dezelfde fundamentele problemen. Overal zien we de macht van de sterkten, de culturele ontwrichting door politieke passiviteit, consumentisme,

10 Over ecologie en contemplatie, zie ook D.E. Christie, *The Blue Sapphire of the Mind: Notes for a Contemplative Ecology* (Oxford 2012); M. Eaton et al. (eds.), *Contemplative Approaches to Sustainability in Higher Education: Theory and Practice* (New York 2017); L. Sideris, *Environmental Ethics, Ecological Theology, and Natural Selection: Suffering and Responsibility* (New York 2003). Over niet-weten in relatie tot duurzaamheid, zie B. Vitek & W. Jackson (eds.), *The Virtues of Ignorance: Complexity, Sustainability, and the Limits of Knowledge* (Lexington 2008).

11 R.S. Gottlieb, *Morality and the Environmental Crisis* (Cambridge 2019).

het techno-coma en de bedreiging van niet-menselijke soorten en van kansarme groepen mensen. In de woorden van de Holocaust-overlevende en winnaar van de Nobelprijs voor de Vrede Elie Wiesel: ‘Waar moet je beginnen? Begin gewoon ergens.’ Begin met iets waar jij om geeft, waarvoor jij wilt studeren, werken of samenkomen met anderen opdat de impact van je inspanningen vergroot wordt. Als morele wezens is dat het beste wat we kunnen doen.¹²

Het interessante aan Gottlieb’s boek is dat ook alle andere hoofdstukken in feite ten dienste staan van dit politieke activisme.¹³ Zo zijn de ‘spirituele deugden’ die hij aanbeveelt – bewustzijn, aanvaarding, dankbaarheid, compassie en liefde – voor hem ‘een enorme hulp in het politieke leven’ en direct gerelateerd aan politieke inzet.¹⁴ Positief en prijzenswaardig is daarbij dat de wetenschapper Gottlieb open kaart speelt over zijn eigen politieke commitment: ‘Ik persoonlijk ben een supporter van het meest vergaande doel,’ namelijk een verandering van het economische, politieke en culturele systeem;¹⁵ ‘Mijn eigen sympathieën liggen bij de radicale aanpak,’ namelijk het inruilen van het kapitalisme voor een democratisch

- 12 Gottlieb, *Morality*, 188-189 (‘In the end, I suspect, virtually every environmental issue is connected, however tenuously, to every other one. If you are undecided between global warming, species loss, pesticides in food, lead in drinking water, factory farming, or the threat of reckless genetic engineering – don’t worry, they all reflect the same fundamental problems. In every case we have the socially powerful, the cultural distortions of political passivity, consumerism, and techno-coma, the nonhuman species and disadvantaged human groups being afflicted. So, in the words of Holocaust survivor and Nobel Peace prize laureate Elie Wiesel: ‘Where should you start? Start anywhere.’ Someplace about which you care, for which you are willing to study, work, and join with others so that the effects of your labors can be magnified. As moral beings, that’s the best we can do’).
- 13 Andere vormen van activisme zijn technologisch, economisch of ecologisch (met betrekking tot het ecosysteem). Een van de plaatsen waarop duurzaamheid in Nederland anno 2020 het meest zichtbaar wordt, is het Nationaal Sustainability Congres (NSC). Dit congres wordt sinds 2000 ieder jaar gehouden. Bekijkt men de jaarlijkse programma’s (als men ze al terug kan vinden – over duurzaamheid gesproken), dan valt op hoe weinig aandacht er is voor ethiek – een gemiste kans. Zie “Nationaal Sustainability Congres” (<https://www.sustainability-congres.nl>) (26 augustus 2019).
- 14 Gottlieb, *Morality*, 134, 186. Over duurzaamheidsdeugden, zie ook S. Bouma-Prediger, *Earthkeeping and Character: Exploring a Christian Ecological Virtue Ethic* (Ada 2020); R.L. Sandler, *Character and Environment: A Virtue-Oriented Approach to Environmental Ethics* (New York 2007); R. Sandler & P. Cafaro (eds.), *Environmental Virtue Ethics* (Lanham 2005).
- 15 Gottlieb, *Morality*, 163.

duurzaamheidssocialisme;¹⁶ enzovoorts.¹⁷ Politiek en persoonlijk gemotiveerd als ze moet zijn, heeft duurzaamheid alles te maken met individuele en collectieve *awareness*, attitude en actie.

Ten derde het aspect ‘reflectie’. De Amerikaanse filosoof Ronald Sandler biedt in zijn studieboek *Environmental Ethics: Theory in Practice* (2017) een overzicht van verschillende benaderingen van ethische besluitvorming met betrekking tot duurzaamheidsvraagstukken.¹⁸ Hij richt zich daarbij nadrukkelijk op ‘de ontwikkeling van analytische vaardigheden en kritische perspectieven’ bij studenten. Ecologische ethiek gaat over het verstaan van de sociale, culturele en ‘attitudinale’ dimensies van milieuproblemen en het bepalen van de eigen positie in het debat.¹⁹ Individuele keuzen voor bepaalde ethische theorieën, morele goederen of ecologische waarden hebben uiteindelijk grote invloed op de praktische beslissingen op duurzaamheidsgebied.²⁰

Theorieën over ecologische ethiek zijn erop gericht om te helpen bepalen hoe we ecologische problemen moeten aanpakken. Zij doen dit gewoonlijk door (bedreigde) ecologische goederen en waarden te identificeren en door te articuleren hoe we erop moeten reageren. Verschillende theorieën benadrukken verschillende benaderingen op het gebied van ecologische besluitvorming. Ze hebben daarbij verschillende gevolgen voor de vraag welke beleidslijnen en praktijken we moeten aannemen. Als het primair gaat om het zorgen voor het menselijk welzijn en als het doel is om de verlangens van de mens maximaal te bevredigen, dan zijn de praktische gevolgen voor alles – van het behoud van de soorten tot wat we moeten eten – anders dan

16 Gottlieb, *Morality*, 177.

17 Over ecologie en actie, zie ook R. Attfield, *Environmental Ethics: A Very Short Introduction* (Oxford 2018); A.R. Edwards, *The Sustainability Revolution: Portrait of a Paradigm Shift* (Gabriola Island 2005); W. Schmid, *Ökologische Lebenskunst. Was jeder Einzelne für das Leben auf dem Planeten tun kann*. Suhrkamp Taschenbuch 4034 (Frankfurt 2008).

18 R. Sandler, *Environmental Ethics: Theory in Practice* (Oxford 2017).

19 Over ecologie en reflectie, zie ook M. Hourdequin, *Environmental Ethics: From Theory to Practice* (London 2015); P. Pojman *et al.* (eds.), *Environmental Ethics: Readings in Theory and Application* (Boston 2017); D. Schmidtz & D.C. Shahar, *Environmental Ethics: What Really Matters, What Really Works* (New York 2019³).

20 Interessant is de vraag of we jongeren moeten leren nadenken, de natuur laten ingaan, of aanmoedigen te protesteren op het Plein in De Haag. Ik zie vooral heil in het eerste en het tweede.

als het gaat om het zorgen voor alle levende dingen en als het doel is om het bloeien van verschillende levensvormen te beschermen. Daarom is het van groot belang om vast te stellen welke theorieën van ecologische ethiek geldig zijn en welke niet.²¹

Welk onderdeel Sandler vervolgens ook behandelt – het wezen en de methoden van de ecologische ethiek, de normativiteit en de waarde van de natuur, antropocentrische en niet-antropocentrische benaderingen, normatieve theorieën (consequentialisme, deontologie, deugdethiek), ecocentrisme en diepe ecologie, of ecofeminisme en ecologische rechtvaardigheid – steeds staan het (persoonlijk) begrijpen en bevragen voorop. Ieder hoofdstuk bevat daartoe ook een aantal inzichts- en discussievragen, waarvan er een groot aantal zeer toepasselijk zijn voor onze discussie over ecologie als ethisch probleem: ‘Klopt het argument in dit hoofdstuk dat religieuze en rationele ethiek moeten samenvallen?’²² ‘Ben je het ermee eens dat de verantwoordelijkheden van mensen op het gebied van duurzaamheid veel sterker zullen zijn wanneer de natuur, of een deel ervan, een objectieve hoogste waarde heeft?’²³ ‘Vind je de consequentialistische of de deontologische insteek overtuigender?’²⁴ ‘Welke karaktertrekken vormen volgens jou onmisbare duurzaamheidsdeugden?’²⁵ ‘Denk je dat de deugdethische benadering van ecologische besluitvorming voldoende handvaten biedt

- 21 Sandler, *Environmental Ethics*, xix (‘Theories of environmental ethics aim to provide guidance on how we ought to address environmental issues by identifying the full range of environmental goods and values at stake and articulating how we ought to respond to them. Different theories support different approaches to environmental decision-making. They thereby have different implications for which policies and practices we ought to adopt. If the primary thing we should care about is human welfare and the goal is to maximally satisfy human preferences, then the practical implications for everything from species conservation to what we should eat are different than if we should care about all living things and the goal is to protect the flourishing of diverse life forms. This is why determining which theories of environmental ethics are well justified and which are not has such practical importance’).
- 22 Sandler, *Environmental Ethics*, 37 (‘Is the argument presented in this chapter that religious ethics and reason-based ethics ought to converge sound?’).
- 23 Sandler, *Environmental Ethics*, 87 (‘Do you agree that people’s environmental responsibilities will be much stronger if nature, or some part of it, possesses final value, particularly objective final value? Why or why not?’).
- 24 Sandler, *Environmental Ethics*, 221 (‘Do you find the consequentialist or the deontological conception of ethics to be more compelling?’).
- 25 Sandler, *Environmental Ethics*, 239 (‘What character traits do you believe are particularly vital environmental virtues?’).